

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Een kinderboek uit de Gouden Eeuw: de 'euthanasie' van Susanna en Jacob Bickes. Bijdrage tot de kennis van het kind en de kinderliteratuur in de geschiedenis van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme / Leendert F. Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs</i> , 13 (1997), p. 316-331.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk Van Gorcum Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B98000677

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Een kinderboek uit de Gouden Eeuw: de 'euthanasie' van Susanna en Jacob Bickes

Bijdrage tot de kennis van het kind en de kinderliteratuur in de
geschiedenis van het Nederlandse gereformeerde piëtisme

Leendert F. Groenendijk

1. Inleiding

Het thema kind en kinderboek in het Nederlandse gereformeerde piëtisme leent zich voor een bespreking vanuit verschillende perspectieven. Het biedt aanknopingspunten voor een behandeling vanuit een literatuurhistorisch, een kerkhistorisch en een historisch-pedagogisch gezichtspunt. Voor de huidige beoefenaar van de genoemde disciplines is deze vaststelling geen openbaring, eerder een vanzelfsprekendheid. Nog slechts enige decennia geleden was dit echter geenszins het geval. Immers, literatuurhistorici plachten zich in te laten met de grote literatoren en hun oeuvre, kerkhistorici met de denkbeelden en daden van de leidende figuren uit kerk en theologie, historisch-pedagogen met de grote denkers over opvoeding en onderwijs.

In overzichten van de zeventiende eeuwse Nederlandse literatuur stonden grote poëten als Bredero, Hooft, Huygens en Vondel centraal. Nu kon men er niet om heen dat onder het zeventiende eeuwse volk Jacob Cats het meest populair was; men beijverde zich echter om duidelijk te maken dat hij slechts een handige rijmelaar was en vanuit literair-esthetisch oogpunt van geen of weinig betekenis was. Voorts werd hij door de heersende literatuurhistorici gedeprecieerd vanwege zijn calvinistische moraalopvattingen en de didactische strekking van zijn oeuvre. Mocht de calvinistische volksdichter Cats nog op bescheiden, zij het weinig sympathieke aandacht rekenen: bij de religieuze en moralistische lectuur die vooral door predikanten voor het volk geschreven werd, was er sprake van totale miskennis.

Bij de bestudering van de geschiedenis van kerk en theologie ging de belangstelling doorgaans al evenzeer naar de kopstukken uit. Men maakte ook veel werk van de theologische debatten die in de zeventiende eeuw overvloedig gevoerd zijn. Ik noem hier slechts de twisten van Arminianen en Gomaristen, Coccejanen en Voetianen en uiteraard de pennenstrijd over de denkbeelden van Cartesius. De eerlijkheid gebiedt om te zeggen dat er sinds het eind van de vorige eeuw met name van Duitse zijde aandacht gevraagd werd voor figuren die binnen de gereformeerde kerk niet zozeer in de verdediging van bepaalde leerstellingen als wel in de verbreiding en

verdieping van vroomheid geïnteresseerd waren. De namen van de kerkhistorici Ritschl, Heppe en Goeters moeten hier zeker genoemd worden. De meeste vaderlandse onderzoekers van kerk en theologie in de zeventiende eeuw hadden met het genre van de praktische vroomheidsliteratuur niet zoveel op. Een van de oorzaken hiervoor zal geweest zijn dat ze er theologisch nogal wat bezwaar tegen hadden. Het was bovendien lectuur die nog altijd gelezen werd door het vrome volk dat zich had afgescheiden van de Hervormde kerk en niets moest hebben van de eigentijdse theologie.

De bestudering van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs in Nederland is lange tijd een aangelegenheid geweest van figuren die bij het onderwijs of de opleiding van onderwijsgeevenden betrokken waren. Dat zorgde ervoor dat het vak niet opging in ideeëngeschiedenis; men schonk ook aandacht aan schoolreglementen, onderwijswetgeving, schoolvakken en didactische werkvormen. Desniettenstaande nam de bespreking van de denkbeelden van grote pedagogen een voorname plaats in. Figuren als Comenius en Locke (die overigens beiden een deel van hun leven in Nederland hebben doorgebracht) representeerden hetgeen de zeventiende eeuw aan denkbeelden van blijvende waarde had opgeleverd. Figuren van eigen bodem die in die tijd over opvoeding en onderwijs hadden geschreven, zoals De Swaef en Koelman, namen evident een marginale positie in. Nu waren dat pedagogen die streng gereformeerd waren en dat gegeven lijkt de belangstelling bij verlichte en kind-gerichte historisch-pedagogen belemmerd te hebben.

In de aangeduide onderwerpskeuze van de onderhavige drie historische disciplines valt op dat er lange tijd sprake was van een concentratie op het ideeëngoed van een gecanoniseerde culturele elite. Anders gezegd: 'gebildete' onderzoekers waren vooral in hun eigen 'achtergrond' geïnteresseerd. Overigens vinden we een vergelijkbare concentratie bij andere historische disciplines. Zo was de politieke geschiedenis er vooral een van de heldendaden en wapenfeiten van de machtigen der aarde. Sedert de jaren zestig hebben vele jongere onderzoekers, veelal zelf van eenvoudige komaf, zich afgewend van de heersende burgerklassecultuur en hebben zij zich gewend tot onderdrukte en weggedrukte groeperingen in de samenleving. Het historisch onderzoek werd in dienst gesteld van de emancipatie van deze groeperingen. In dat onderzoek was men vooral gericht op de concrete leefomstandigheden van de massa der gewone mensen. Die 'gewone mensen' konden zelfs op extra aandacht rekenen wanneer ze kind of vrouw waren. Deze - hier al te summier en grof geschetste - verandering in onderwerpskeuze leidde er bij literatuurhistorici toe dat men zich ging verdiepen in de volkslectuur, terwijl de kerkhistorici de populaire vroomheid en de historisch pedagogen de alledaagse praktijk van opvoeding en kind-zijn in vroeger tijd ontdekten.

Als beginnend onderzoeker, van jongsaf aan vertrouwd met het piëtistische oeuvre, had ik in de jaren zeventig deel aan die ontwikkeling in de historiografie. De Nederlandse piëtistische beweging, aangeduid als de *Nadere*

L.F. Groenendijk

Reformatie, bood volop mogelijkheden voor realiteitsgericht onderzoek. Immers, deze beweging was van meet af aan gericht op bevordering van de godzaligheid (vroomheid) in het concrete leven van de zeventiende-eeuwers. Men maakte programma's voor een reformatie der zeden en beijverde zich om een strenge levensstucht te implementeren en te handhaven. Talloze tractaten zagen het licht die regels voor een vrome levenswandel en voor kritisch zelfonderzoek verschaften. Gezien het overheersen van vertalingen van Engels-puriteinse praktische werken, zou men van een puritanisering van de vroomheid kunnen spreken.

Voor de historisch-pedagoog was de Nadere Reformatie zeer interessant, omdat deze beweging een sterk agogische inslag had. De kerkelijke catechese, het schoolonderwijs en de gezinsopvoeding werden gezien als zeer belangrijke middelen om de godzaligheid te bevorderen. In het midden van de zeventiende eeuw is er zelfs sprake geweest van zowel een catechetisch als een gezinsagogisch offensief. In 1984 heb ik een monografie gewijd aan het werk van de Amsterdamse predikant Petrus Wittewrongel (1609-1662), die de nadere reformatie als een gezinsreformatie opvatte. Behalve in Amsterdam kan men ook in tal van andere steden in de Republiek, niet zelden wanneer men geraakt was door 'de drie pijlen. Gods' (pest, oorlog, hongersnood), inspanningen tot reformatie van het volksleven signaleren.

De impact van het reformatiestreven op het leven en samenleven, op de mentaliteit van de bevolking, is nogal eens gededuceerd uit de geschriften van de reformatoren; die vertolkten echter het ideaal en hekelden de werkelijkheid. Men heeft de impact ook wel willen aflezen uit de protocollen die ons van de kerkelijke discipline zijn overgeleverd. Die getuigen echter vooral van de weerstand die de reformatie der zeden blijkbaar ondervond. Waaraan men behoefte heeft, zijn bronnen die een beeld geven van de positieve receptie van het vroomheidsoffensief: bronnen die de dagelijkse beleving ervan documenteren. En met name bronnen waarin ook kinderen en jeugdigen figureren. Ik denk aan dagboeken, biografieën en autobiografieën. Zulk bronnenmateriaal is voorhanden.

In 1991 heb ik, samen met de historicus F.A. van Lieburg, een bundel met tien levens- en sterfbedbeschrijvingen van vrome jongens en meisjes uit de 17e en 18e eeuw uitgegeven. Op twee van deze verhalen uit de zeventiende eeuw zal ik hier nader ingaan. Eerst geef ik een karakteristiek van de inhoud, gevolgd door achtergrondinformatie (vooral van medisch- en economisch-historische aard) betreffende de hoofdpersonen, waarna de verhalen geplaatst worden in een breder literatuur-historisch, kerk- en vroomheidshistorisch en historisch - pedagogisch kader ¹.

2. Een actueel kinderboekje

In 1664 verscheen er te Leiden een pamfletje met de volgende titel

Laatste uren van Susanna Bickes, oudt veertien jaren, zaligh in den Heere ontslapen binnen Leyden. Hier zijn ook bijgevoegt de laatste woorden van Jacob Bickes, oudt zeven jaren, binnen Leyden godtzaligh overleden,

In zijn voorwoord wees de samensteller er op dat zijn boekje verscheen terwijl en omdat de pestpijlen van God in Leiden waren neergedaald. In tijden van pest placht men volgens hem geschriften uit te geven die als 'geestelijk medicijn*' konden dienen. Van hem viel geen godgeleerde verhandeling te verwachten. Zijn bijdrage was van stichtelijke aard en van bescheiden omvang, primair bedoeld voor de eenvoudigen en de catechiseerkinderen. Enigszins cynisch merkte hij op dat, mochten de meer welgestelde burgers, waarvan een deel de stad ontvlucht was, willen weten hoe het de gewone mensen in de achterafstraatjes verging, hij hun twee opmerkelijke staaltjes van Godsvertrouwen vermocht te presenteren. Bij deze bijzondere staaltjes uit een eenvoudig milieu ging het bovendien om kinderen: volgens de schrijver, die zich vereenzelvigde met de lijdende klasse, een dubbel bewijs dat God "het onedele der wereld, ende het verachte" verkiest.

Het werkje bevat een chronologische beschrijving van de laatste 48 uur van het leven van de veertienjarige Susanna Bickes. Het betreffende verslag bestaat grotendeels uit een weergave van de dialogen van Susanna met haar vader, haar moeder en de ziekentrooster Hermanus ter Steegh. Het verhaal over Susanna wordt gevolgd door een korte impressie van het vrome afsterven van haar zevenjarig broertje Jacob. Het voorwoord van de niet genoemde samensteller - vrijwel zeker was dat de genoemde Ter Steegh, die zich op eigen waarneming en vooral op herinneringen van de ouders (waaronder, naar ik vermoed, aantekeningen van de moeder) baseerde - bevat behalve opmerkingen over de aanleiding tot uitgave en de verdere oogmerken van de auteur, ook enige genealogische informatie, ter aanvulling van de biografische gegevens die in de verhalen zelf te vinden zijn.

3. De pestilentie te Leiden

Het jaar 1664 behoort tot een van de vele jaren waarin de pest in de Republiek epidemisch toesloeg. De Rotterdamse dominee Franciscus Ridderus schreef dienaangaande in de opdracht van zijn in 1665 verschenen *Historisch Sterfhuys*, "dat bijna ons gantsche Vaderlant in het voorleden jaar een Sterfhuis is geweest, en dat veele duizenden door die schrikkelijke Pestpijle zijn ter neder geworpen". In het zeventiende-eeuwse Leiden, de woonplaats van de kinderen Bickes, gebeurde dat, gerekend vanaf 1602, voor de veertiende keer. Zowel Jacob als Susanna Bickes werden in augustus

L.F. Groenendijk

getroffen. De pest had een voorkeur voor de warme oogstmaand en hield veelal tot in de herfst aan. Hoeveel slachtoffers de pest in 1664 te Leiden eiste weet ik niet. Over het vorige ernstige pestjaar, 1655, weten we dat in drie maanden tijds één op de acht van de 64.000 Leidenaren het leven had gelaten. Het gezin Bickes telde (in 1664) naast de ouders vijf kinderen. In één maand stierven er drie kinderen; behalve Jacob, de enige zoon, en Susanna, de oudste dochter, ook nog een driejarig dochtertje, Catrijn. Voor het leven van een andere dochter, Anna Christina, in de leeftijd tussen Jacob en Susanna, had men gevreesd, maar zij overleefde de ziekte.

Het laatste feit zou een aanwijzing kunnen zijn dat er sprake moet zijn geweest van builenpest, die met hoge koorts gepaard ging, maar anders dan de longpest niet in alle gevallen letaal verliep. De pestepidemieën waren toenmaals overwegend bubonisch van aard, volgens Noordegraaf en Valk (in hun aangrijpende boek over de pest in Holland, *De Gave Gods* (1988)). Merkwaardig is overigens wel dat er noch in het geval van Jacob, noch in het geval van Susanna over 'builen' gerept is. Zou er in hun geval van longpest sprake zijn geweest? Die leidde in korte tijd naar de dood, terwijl de lichaamstemperatuur slechts weinig steeg. Dit zou goed stroken met de helderheid van geest die Susanna demonstreerde. Overigens zou de mededeling van Ter Steegh dat de ziekte zich bij Susanna op de zaterdagavond tussen 7 en 8 uur openbaarde, op de verschijning van een 'buil' kunnen wijzen...

De ouders wisten hoe besmettelijk deze ziekte was. Aan besmetting door vloaien werd destijds nog niet gedacht, wel aan inademing van door zieken besmette lucht. Overigens vond Susanna dat een tekortschietende verklaring: "Wat seggen de luy, dat se uit de lucht komt? Is God niet de Schepper van de lucht? Al quam se uit de aerde, doet het Godt niet?" Desalniettemin, toen Susanna haar jongste zusje, Elizabeth, een baby van nog geen half jaar, in haar armen nam en ten afscheid kuste, vroeg vader haar met klem de baby terug te geven. Vanwege het besmettingsgevaar waren dokters en geestelijken niet altijd bereid om de zieken te bezoeken. De verzorging van pestlijders was vooral het werk van de ziekentroosters. Ziekentrooster Ter Steegh kweet zich met grote inzet van zijn taak. Hij ging van huis naar huis. Zo weten we dat hij ook de burens van de familie Bickes bezocht; de met name genoemde buurvrouw Compeer, een Hoogduitse, was beide kinderen, twee zoons, kwijtgeraakt. Het is een cynische gedachte dat Ter Steegh, deze trouwe bezoeker der pestlijders, al troostend de verspreiding van de ziekte bevorderd kan hebben...

4. Vrome immigranten in de Lakenstad

De ouders van Susanna en Jacob waren eenvoudige "handwerkssluiden", ze waren werkzaam in de wolindustrie. Leiden herbergde niet alleen een gere-

nommeerde academie, de stad behoorde ook tot een van de belangrijkste textielcentra van Europa. Het Leidse laken was wereldberoemd. Bijna de hele stad was wel op enigerlei wijze bij de wolindustrie betrokken. Van moeder Bickes wordt aangetekend dat ze thuis met de kinderen wol pluisde. Kinderarbeid was in deze branche inmiddels een courant verschijnsel. Het werken met wol was overigens een factor die de besmetting door pestvlooien kon bevorderen. Zo ook het met velen moeten samenleven in kleine ruimten, het slapen op beddestro en tekort schietende hygiëne. Uit de door Ter Steegh verstrekte informatie kan afgeleid worden dat de familie Bickes behoorde tot die grote groep van arbeiders die woonde en werkte in de noordelijke uitbreiding van de stad. Zowel de expansie van de textielindustrie als de talrijke immigranten hadden ervoor gezorgd dat dit stadsdeel was volgepropt met rijen kleine huisjes aan smalle straatjes en vunzige grachtjes (volgens Blok, 1916).

Vader Jacob Bickes en zijn vrouw, Christina Wallin, waren al op jonge leeftijd vanwege de godsdienstoorlog - de in 1618 uitgebroken dertigjarige oorlog - uit Duitsland naar Nederland gevlucht. In Leiden woonden en werkten, naast talrijke Vlamingen en Walen, vele Duitse immigranten. Er waren onder de Duitsers uiteraard nogal wat luthersen, die hier een eigen Hoogduitse kerk en twee predikanten hadden. Van warme gevoelens jegens de lutherse protestanten was overigens allerminst sprake. In hun preken voeren de gereformeerde dominees veelvuldig uit tegen (wat zij hielden voor) lutherse dwalingen. Vader en moeder Bickes waren de gereformeerde confessie toegedaan. Daarvoor is een aantal aanwijzingen te vinden in het verhaal betreffende Susanna. Een heel belangrijke aanwijzing vormt ook het gegeven dat de kinderen, blijkens de doopboeken, op één na gedoopt waren in de Nederduits gereformeerde kerk. Het gezin zal gekerkt hebben in de nieuwe, uit 1649 daterende, Marekerk.

Overigens heb ik mij wel afgevraagd in hoeverre beide ouders 'geassimileerd' waren. Van de vader wordt namelijk aangetekend dat hij aan Susanna's sterfbed een gebed uit een Hoogduits gebedenboekje 2 opzei; ook moet hij, blijkens het doopboek van de Hoogduitse kerk, een kind in die kerk hebben laten dopen... Over de 'assimilatie' van de moeder zal ik verderop nog iets opmerken. Een onmiskenbare proeve van de integratie van het geslacht Bickes vormt het feit dat een in 1667 geboren zoon, ook Jacob geheten, later predikant van de gereformeerde kerk is geworden.

Volgens de samensteller van het pamflet, hadden vader en moeder Bickes hun kinderen opgevoed naar het voorbeeld dat ze in hun jeugd, in de Paltz, waar hun vader, Albertus Bickesius, predikant was, hadden gezien. In de godsdienstige opvoeding namen, naast het aanhoren van predikaties en het bijwonen van catechisaties, de huisoefeningen een belangrijke plaats in. Dankzij die godzalige opvoeding hoefden hun kinderen de dood niet te vrezen toen zij getroffen werden door de pest, meende Ter Steegh, volgens

L.F. Groenendijk

wie deze ziekte altijd weer "ongemeene vreese en benauwtheit des herten" veroorzaakte (waarover meer te lezen valt in *La Peur en Occident* (1978) van Delumeau). Gezien die 'uitkomst' recommandeerde hij bij ouders en kinderen het exempel van de familie Bickes.

5. Het vrome realisme als kinderlectuur

Verhalen over het vrome afsterven hadden volgens Ter Steegh hun stichtelijk nut al ruimschoots bewezen. Expliciet noemde hij het onder de vromen gewaardeerde pamfletje over het sterfbed van Abigaël Gerbrants. Hij adviseerde de verhalen over de kinderen Bickes in te naaien bij dat over Abigaël Gerbrants. Dergelijke lectuur vormde volgens hem een verantwoord alternatief voor de "laffe en zoutenlooze" fictieve lectuur die doorgaans door de jeugd geconsumeerd werd en hun ziel 'verpeste'. Jammer genoeg heeft de auteur geen voorbeelden gegeven, maar ik sluit niet uit dat hij ondermeer aan de destijds populaire fabels van "den spitsvondigen en oubolligen Esopus" gedacht zal hebben (waarover men kan lezen bij Bekkering, e.a., 1989).

Het door Ter Steegh uitgegeven boekje alsook dat betreffende Abigaël Gerbrants maken deel uit van het genre van de spirituele biografie; men zou meer in het bijzonder van spiritueel thanatografische lectuur kunnen spreken, vanwege de gerichtheid op de beschrijving van de geestelijke ervaringen en uitingen van een vrome op het sterfbed. In protestantse kring vormen ze de tegenhangers van de katholieke exempelen, de beschrijvingen van het vrome levenseinde der heilige martelaren. Bekende voorbeelden waren ten dage van Ter Steegh de sterfbedbeschrijving van prins Maurits en de 'laatste uren' van de gereformeerde theoloog André Rivet. Dit soort lectuur werd sterk aanbevolen door de gereformeerde theoloog Johannes Hoornbeeck (1617-1666) in diens tractaatje *Euthanasia ofte welsterven* (1651). De beschrijvingen van 'laatste uren' zou men ook als praktijkillustraties van de protestantse versie van de *ars moriendi* of 'welstervensleer' kunnen opvatten. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is dit stichtelijke genre - dat kon profiteren van de groeiende populariteit der zogenaamde lijkpredikaties - uitgegroeid tot een ware cultus.

Het bijzondere van het thanatografische exempelboekje van Ter Steegh is dat het kinderen betreft. Voorganger en voorbeeld was het veel eerder - mogelijk reeds in 1600 - verschenen werkje over Abigaël Gerbrants. Dit verslag betrof echter een 'jongedochter' van achttien jaar. Haar 'geestelijk testament' was weliswaar nagelaten aan haar vroegere speelgenootjes en bedoeld om door de jeugd gelezen te worden, maar men zal het niet als een echt kinderboekje kunnen beschouwen. Dat van Ter Steegh beantwoordt veel meer aan die doelstelling, vooral dankzij het beknopte en eenvoudige verhaal over de zevenjarige Jacob Bickes. Ik meen dat Ter Steeghs boekje het

optekenen en openbaar maken van jeugdige vroomheidsuitingen heeft gestimuleerd en er voor heeft gezorgd dat protestantse kinderen hun eigen 'jonge geloofshelden' kregen. Het boekje over de Bickes-kinderen is vanaf de verschijning in 1664 heel populair geworden in Nederland. Van de talrijke drukken die er in de zeventiende eeuw moeten zijn verschenen, zijn, voorzover Van Lieburg en ik konden nagaan, geen exemplaren meer voorhanden. Ook buiten de landsgrenzen maakte men kennis met de kinderen Bickes. Reeds begin jaren zeventig vercheen er namelijk een Engelse versie van hun sterfbedverhalen in *A Token for Children* van de Engelse predikant James Janeway (ca.1636-1674). In 1679 verscheen er van die Engelse versie een Nederlandse terugvertaling in de bundel *Twintig zonderlinge exempelen van vroeg bekeerde en jong stervende kinderen van Jacobus Koelman* (1631-1695). Dit is een bundel met vertalingen van kinderbiografieën van de genoemde James Janeway, Thomas White en enige andere Engelse auteurs. Koelman gaf zijn bundeltje uitdrukkelijk als illustratiemateriaal bij zijn tractaat met richtlijnen voor een godzalige opvoeding, *De Pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden* (1679).

Koelmans kinderboekje is later ook in een afzonderlijke uitgave, onder de titel *Des Heeren lof, verkondigt uit den mond der kinderen*, verschenen. Dat werkje, met de naam van de inleider, de Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729), op de titelpagina, is talrijke malen herdrukt (zelfs nog in onze eeuw). Een *kurzer Auszug* van dit exempelboekje circuleerde in Duitse piëtistische kringen. Vergelijking van de Janeway-Koelman-Eversdijk-editie der Bickes-verhalen met het origineel van Ter Steegh laat diverse verschillen zien. De leesbaarheid voor jonge lezers is, dankzij de verbeterde vormgeving van de tekst, ongetwijfeld toegenomen, maar tal van interessante details, alsook de hele voorrede, zijn weggelaten. En dientengevolge konden noch de lezers van de Engelse vertaling noch die van de Duitse versie weten, dat het ging om verhalen over kinderen van wie de ouders uit de Paltz stamden.

6. Propaganda voor het catechetisch offensief

De onderhavige exemplarische literatuur voor kinderen was (en is nog altijd) vooral een piëtistische aangelegenheid. Toen het boekje van Ter Steegh in 1664 verscheen, was dat in een tijd waarin het piëtisme sterk het karakter droeg van een *kirchliche Reformpartei* (Goeters, 1911), van een beweging voor nadere reformatie binnen de gereformeerde kerk. Men zag zich geconfronteerd met een volkskerk waarvan een toenemend aantal leden een 'formele' band met de gereformeerde godsdienst onderhield. Men poogde dan ook te komen tot een christendom dat de heilswaarheden innerlijk beleefde en van een ingetogen, 'precieze', levenswandel vergezeld deed gaan. Een stroom van praktische geschriften, waaronder talrijke vertalingen van Engels-puriteinse werken, ondersteunde dit ideaal.

L.F. Groenendijk

alleen het belang van de kerkelijke catechese maar ook van de huiselijke catechese werd bepleit. In het gezin moest dit onderricht deel uitmaken van een heel scala religieuze oefeningen en gepaard gaan met een godzalige opvoeding en discipline. Er verschenen allerhande catechismi voor dat doel. De meest populaire was de *Catechizatie over den Heidelberghschen Catechismus* van de Leidse predikant Petrus de Witte, waarin 'de Heidelberger' in talrijke vragen en antwoorden minutieus werd toegelicht. Zijn theologische toelichtingen waren streng rechtzinnig (en anti-rooms en anti-luthers!), terwijl de door hem getrokken consequenties voor het zedelijk handelen geheel in de geest van de Engelse puriteinen en van de vaderlandse kampioen der *praecisitas*, de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius, waren.

Petrus de Witte (1622-1669) was de pastor van de familie Bickes en één van de catecheten van Susanna. Zij bezat een eigen exemplaar van diens catechismusverklaring, een compres gedrukt octavo-werk van zo'n 800 bladzijden. Susanna ging wekelijks - en wel op de dinsdagavond - naar de publieke catechisatie. Voorafgaand aan de behandeling van een bepaalde 'zondagafdeling' van 'de Heidelberger' moesten catechisanten de daarbij horende vragen en antwoorden opzeggen. Susanna heeft zich daarvan uitstekend gekweten. Thuis verdiepte zij zich nader in de materie aan de hand van het leerboek van De Witte. De grote bijbelkennis die Susanna blijkens het aan haar gewijde verhaal demonstreerde, zal ze behalve aan de bijbel en de predikaties ontleend hebben aan de 'bewijsplaatsen' in De Wittes boek. Overigens teken ik nog aan dat Susanna op haar sterfbed dit boek aan haar moeder schonk. Een geste die de vraag doet opkomen of de moeder wellicht meer dan de vader geïnvolveerd was in de overdracht van de gereformeerde religie en de Nederlandse taal beter beheerste... In dit verband merk ik op dat over haar vermeld staat, dat het haar gewoonte was om na het 'wolpluizen' de kinderen te catechiseren, met hen te bidden en te zingen.

Ter Steegh moet een voorvechter van het catechetisch offensief zijn geweest. Hij presenteerde het gezin Bickes als een voorbeeld van zorgvuldige betrachtning van deze godsdienstige onderwijsplicht. Overigens heeft hij er, zoals we eerder gezien hebben, expliciet op gewezen dat de familie Bickes met haar dagelijkse huisoefeningen een uit Duitsland meegebrachte gewoonte voortzette (en dat lijkt door deze immigranten op het streberische af gebeurd te zijn). Dat gegeven zal hij vermeld hebben om de autochtonen te beschamen en tot navolging aan te sporen. In dit verband wijs ik erop dat er onder Nederlandse gereformeerden nogal wat weerstand bestond tegen een al te rigoreuze 'verkerkelijking' van het gezinsleven. Het gezin als 'kleine kerk' werd nogal eens geassocieerd met het Engelse puritanisme, dat voor velen gelijk stond met overdreven of zelfs gehuichelde vroomheid. De in mijn inleiding reeds genoemde Amsterdamse predikant Petrus Wittewrongel, auteur van het uit Engels-puriteinse bronnen samengestelde handboek *Oeconomia christiana* (1661), wist ook van dit vooroordeel en die afkeer, getuige het feit dat hij de achterzijde van de titelpagina van het genoemde

werk voorzag van een uitvoerig citaat uit een door Comenius uitgegeven boek over de zeden der Boheemse broeders: om te bewijzen dat huisdevotie geen anglo-puriteinse anomalie was (zie Groenendijk en Sturm, 1992).

7. Het vaste geloof versus sleurgeloof en twijfelzucht

Uit het verhaal betreffende Susanna Bickes kunnen we opmaken, dat zij zich op haar sterfbed beijverde om de door haar geleerde geloofswaarheden op haar situatie toe te passen. Zij putte troost uit de goddelijke beloften. In feite exemplificeerde zij zondag 1 van de Heidelbergse Catechismus (waarin "de enige troost in leven en sterven" wordt voorgesteld), een zondagafdeling die trouwens op de laatste zondag van haar leven in de kerk behandeld werd. Ofschoon Susanna geestelijke aanvechtingen kende, domineren die niet in het verhaal, wel de overwinning daarvan, de zekerheid des geloofs en de bereidheid om zich te voegen naar Gods wil. Daarmee is dit verhaal welhaast een kopie van dat over Abigaël Gerbrants. Ook in het beknopte verhaal over Jacob Bickes staat nadrukkelijk diens 'vast geloof' centraal. Men komt in de verleiding om deze getuigenissen op te vatten als proeven van het 'authentieke' reformatorisch geloof. En de vraag dringt zich dan ook op of er toenmaals eigenlijk wel een nadere (piëtistische) reformatie nodig was. Het ging echter om uitzonderlijk geachte getuigenissen, die uitgegeven werden om als spiegels te fungeren en het zogenaamde 'naamchristendom' te corrigeren.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw maakte men zich niet alleen zorgen over het groeiende aantal 'naam- of sleurchristenen', maar ook over de groep van geestelijk 'bekommerden'. Bij de laatste categorie was er sprake van een permanente twijfel over de 'eeuwige staat'. Deze mensen hadden de oproep van de predikers om de echtheid van hun geloof kritisch te toetsen serieus genomen: ze deden aan permanente introspectie, en chronische twijfelmoedigheid (over hun 'genadestand') was daarvan het gevolg. De door Ter Steegh verstrekte exemplen komen niet over als identificatiemodellen voor dergelijke 'bekommerden', wel het exemplen van de twijfelzuchtige Sara Koolbrant, die in 1677 overleed op de leeftijd van negentien jaar. Van haar staat aangetekend, dat ze pas kon geloven een kind van God te zijn, toen ze de liefde van Christus innerlijk had gevoeld (zie Groenendijk en Van Lieburg, 1991). Het is overigens opmerkelijk dat in de Janeway-Koelman-versie van het verhaal over Susanna Bickes de 'verteller' een interpretatiekader heeft gebruikt, waarin door Susanna geworsteld is met de zekerheidsvraag en zij een gevoelig antwoord gekregen moet hebben. Verderop zal ik nog ingaan op de vraag in hoeverre de positieve vroomheid die uit de Bickes-verhalen spreekt, binnen en buiten het piëtisme gewaardeerd werd.

L.F. Groenendijk

8. Vroeg voorbereiden op de hemel: "Weg dan al wat wereltsch is..."

Wat in het verhaal over Susanna's sterfbed zeer opvalt, is dat de ouders een relatief bescheiden rol speelden; zij fungeerden vooral als 'aangevers': ze vertolkten onzekerheid en angstige bezorgdheid. Dat stimuleerde Susanna ertoe haar geliefde ouders te troosten en zodoende ook zichzelf te verzekeren van de steun van Gods beloften. Susanna demonstreerde haar ouders dat zij haar door hun goede opvoeding hadden geprepareerd voor de hemel. Die troostvolle zekerheid voor de achterblijvende ouders werd door de biograaf nadrukkelijk in verband gebracht met de godzalige opvoeding. Er is door hem in dit verband overigens in het geheel niet gerept *van* de noodzaak om streng te straffen, laat staan om 'de wil te breken'. Er was in huize Bickes sprake van een voorbeeldige en aanstekelijke *praxis pietatis*, die gevoed werd door intensieve studie van de bijbel met 'de Heidelberg' als leidraad.

Met de ouders was de biograaf van hun kinderen voorstander van een opvoeding die er niet voor terugdeinsde om jonge mensen grote parate kennis van de geloofswaarheden en de bijbel bij te brengen. Overigens diende die kennis steeds praktisch toegepast te worden. (Zo bracht Susanna ter sprake dat haar vader haar had geleerd hoe het optreden van de pest verstaan moest worden, namelijk - volgens Leviticus 26:25 - als een wrake Gods vanwege de nalatigheid van het verbondsvolk om volgens Gods geboden te leven.) De thanatografieën van de kinderen Bickes zouden de praktische relevantie, het ultieme nut, van die kennis moeten illustreren.

Uit het verhaal van Susanna blijkt dat haar kennis en vroomheid als uitzonderlijk zijn opgevat. Ze was een jeugdige vrome die niet zoals andere jongeren van de kermis en dergelijke 'wereldse' genoegens hield. Ze vermaakte zich met het bestuderen van haar catechismusboek. Een proeve van onthechting van de wereld wordt ook vermeld van haar broertje Jacob die op zijn sterfbed afstand deed van zijn speelgoeddegentje: "Weg dan al wat wereltsch is...". Met een en ander gaf de biograaf er blijk van een tegenstander te zijn van het door de volksopvoeder Jacob Cats uitgedragen beginsel dat men om wijs te kunnen worden eerst een paar narrenschonen moet verslijten. De kindertijd werd door hem en andere strenge gereformeerden - die in dezen goede nazaten der humanisten waren - opgevat als de tijd die niet verspeeld moest worden, daar zij bij uitstek geschikt was om de deugd te leren. Men had geen tijd te verliezen; de dood had geen compassie met de jeugd, zoals pestepidemieën dramatisch lieten zien. Hoe eerder men zich verzekerd had van de zaligmakende kennis des geloofs hoe beter.

De kinder- en jeugdtijd werd destijds gezien als een 'dwaze' en 'ijdele' periode (vgl. in dit verband het hoofdstuk 'kinderspel' in Dekker, 1995), maar hoefde dat niet noodzakelijk te blijven. Susanna is door haar biograaf afgeschilderd als een in religieus opzicht volgroeide. Toch was ze nog maar veertien jaar, een tiener derhalve. Die combinatie was nu precies het bijzondere. Ze lag qua geestelijke ontwikkeling voor op wat van iemand van haar leeftijd

verwacht kon worden. De moderne lezer vraagt zich niettemin af of ze enigerlei puberteitsgedrag vertoond zal hebben....

Kenmerkend voor meisjes in de puberteit en zelfs wel in de prepuberteit acht men ondermeer het hebben van en dwepen met idolen. Welnu, Susanna gaf blijk van genegenheid jegens haar vader en zij was duidelijk gesteld op de - ongehuwde - ziekentrooster (en hij op haar), maar er was één man die zij ronduit vereerde: de dominee. De liefde voor haar catechismusboek grensde aan dweepzucht en lijkt een fetisj, een substituut voor haar gevoelens voor de auteur ervan, ds. De Witte, geweest te zijn. Hoeveel zij wel voor hem voelde, spreekt hieruit dat ze ontzet was van het bericht dat dominee op de kansel onwel was geworden. Naast andere motieven zou de 'stille liefde' voor de dominee ook wel eens een verklaring voor haar ijverige studie en voorbeeldig optreden tijdens de catechisatie geweest kunnen zijn.... Ik waag me overigens niet aan nog meer speculaties.

9. Het piëtisme en de waardij van het kind

Met mijn opmerkingen over Susanna's precociteit en haar puberteit heb ik een thematiek aangeroerd die historici enige decennia heeft beziggehouden: die van de zogenaamde 'ontdekking van het kind'. Zoals bekend heeft het werk van de Franse historicus Ph. Ariès in die discussie een sleutelrol gespeeld: eeuwenlang zou het kind een 'kleine volwassene' zijn geweest; met het kind 'als kind' werd geen rekening gehouden. Het 'geïndividualiseerde' kind waarmee opvoeders een unieke emotionele band hebben, zou een modern verschijnsel zijn. Door het overlijden van een kind werden ouders nauwelijks geraakt, wilde ook 'de Engelse Ariès', de historicus Lawrence Stone, ons laten geloven.

Deze visie - onlangs door Rudolf Dekker (1995) als de 'zwarte legende' getypeerd - is overigens minder nieuw dan historici die niet vertrouwd zijn met de geschiedenis van de pedagogiek plegen te geloven. Immers, onder vertegenwoordigers van de reformpedagogiek en de geesteswetenschappelijke pedagogiek uit het begin van onze eeuw kan men al de gedachte aantreffen dat het kind - "das Eigenrecht der Kindheit" - door Rousseau is ontdekt. Met hem zou ook de moderne pedagogiek zijn begonnen (leerde ik als pedagogiek- student van Blättner, 1965).

De moderne - *kindesgemäße* - pedagogiek beklemtoont dat het ongeoorloofd is om kinderen te dwingen en te indoctrineren; zo hebben ze recht op beleving van de religie conform hun ontwikkelingsniveau en hun individuele geaardheid. Vanuit dit normatieve perspectief zijn (godsdienstige) opvoeding en kind-zijn in vroeger eeuwen kritisch beoordeeld (bijvoorbeeld door Ziehen, 1940). Het resultaat viel voor wat betreft de puriteinen en de piëtisten doorgaans negatief uit. Nu is er in de laatste jaren weliswaar het nodige gedaan om de opvatting van Ariès c.s. te corrigeren, maar het blijft moeilijk,

L.F. Groenendijk

zeker wanneer er sprake is van een modern-pedagogisch partipris, puriteinen en piëtisten tot hun recht te laten komen (getuige bijvoorbeeld het vrij recente boek *Spare the Child* van Philip Greven, waarin de puriteinen zelfs voor de huidige kindermishandeling verantwoordelijk worden gesteld!). Het zij me vergund om nog eens een poging te wagen. Ik neem daartoe mijn uitgangspunt bij enige vragen die bij de moderne lezer van het totnutoe over de kinderen Bickes verhaalde, gerezen zouden kunnen zijn.

In het geval van de kinderen Bickes laat zich de vraag stellen in hoeverre het streven naar 'vroege godzaligheid' zich verdraagt met liefde en respect voor het kind Met andere woorden: bood de 'gezinstheocratie' in huize Bickes niet een bij uitstek 'zwart'-pedagogisch en kindvijandig milieu? Stond de alomtegenwoordige en alomvattende religiositeit in dit gezin wel het hebben van natuurlijke' emoties en ervaringen toe? Werd het heengaan van Susanna en Jacob betreurd omdat het modelkinderen waren, waarmee de ouders bij de buitenwacht eer inlegden, of omdat ze onvervangbare individuen waren, waarmee men een persoonlijke relatie had? In hoeverre zou het economisch verlies in het ouderverdriet meegespeeld hebben? De beantwoording van deze vragen kan deels uit het voorafgaande gedistilleerd worden, deels moeten er nog additionele overwegingen voor aangedragen worden.

De biograaf heeft ons het beeld van een gezin geschetst waarin de gezinsleden een intieme band met elkaar onderhielden. Men sprak elkaar aan met adjectieven en substantieven die niet duiden op emotionele afstandelijkheid (bij voorbeeld: "mijns herts allerliefste moeder"). Er werd gekust en geknuffeld. De onderlinge betrokkenheid werd versterkt door het 'vreemdehngschap in Leiden en de gezamenlijk beleden en beleefde religie. Niet alleen tussen ouders en kinderen bestond een hechte band, de kinderen waren ook zeer aan elkaar gehecht. Een aanwijzing voor de brusjesliefde vormt het gegeven, dat naar de hemel gaan gelijk stond met de hereniging met elkaar

De ouders, hoewel ze een gering inkomen zullen hebben gehad (en hulp van de kinderen noodzakelijk was), lieten hun kinderen degelijk elementair onderwijs volgen. Van Susanna weten we dat zij zich op haar beurt inspande om goede resultaten te boeken; met lezen, rekenen en schrijven (in zowel Nederlands als Duits) was ze beter dan haar medescholieren. Ze beschikte, zoals we gezien hebben, over een eigen catechismusverklaring en andere boeken. Het daarvoor benodigde geld werd niet alleen uitgegeven omdat het eeuwige heil van Susanna ermee gediend was, maar ook omdat zij er blijk van gaf intelligent en leergierig te zijn. (Dat ze een meisje was werd daarop geenszins in mindering gebracht.) Mede uit dankbaarheid jegens haar ouders zal ze ook op de catechisatie haar uiterste best hebben gedaan. Zodoende tonde ze tevens aan dat de familie Bickes 'goede Duitsers' waren en hield ze de familienaam (denk aan grootvader ds. Albertus Bickesius!) hoog.

Bijzonder lijkt de band tussen moeder en oudste dochter te zijn geweest. Moeder verloor niet alleen een flinke hulp bij het wolpluizen, maar ook iemand die haar met psalmgezang en goede gesprekken wist op te monteren tijdens de eentonige arbeid. Toen de krachten van de doodzieke Susanna almaar verder afnamen, riep ze uit "Ach moedertjelief, ach hoe slap word ik. Och och, Heere, ik zal u moeten verlaten", en "dit benaude en beklemdde het moederlijke herte seer", zodat ze niets anders kon uitbrengen dan "mijn lieve dochter".

Hoeveel de ouders om hun kinderen gaven, blijkt ook hieruit dat ze de zieke kinderen vroegen of ze de dokter nog eens moesten laten komen, alsmede uit het feit dat de ziekentrooster enkele malen gehaald werd, dat er om voorbede in de kerk werd gevraagd en dat er door de ouders diverse keren met de kinderen werd gebeden. Vader Bickes hield zijn gevoelens niet voor zich; hij vroeg zijn dochter herhaaldelijk, teder en vol compassie, of het lijden nog wel vol te houden was... Toen Jacob geen hulp van de dokter meer wilde, omdat hij ervan overtuigd was spoedig naar de hemel te zullen gaan, reageerde vader Jacob met "ach mijn hertjelief, dat doet mij zoo zeer!" - Een reactie die aller- minst getuigt van een stoïcijnse houding, die volgens Dekker (1995) typerend zou zijn voor de zeventiende-eeuwse ouder.

Uit de Leidse doopregisters kan worden afgeleid dat men in het gezin Bickes al voordat de pest in 1664 toesloeg, kinderen moet hebben verloren. Men komt een aantal keren dezelfde doopnamen tegen. Ook met de naam Jacob is dit het geval. Historici hebben wel eens beweerd dat een dergelijke wijze van naamgeving erop duidt dat de individualiteit der kinderen niet telde. Dit verband lijkt gezien het hiervoor gereleveerde niet gelegd te mogen worden. Alleen al het bestaan van de 'geïndividualiseerde' portretten van Susanna en Jacob bewijst het tegendeel. Dat de naam Jacob opnieuw aan een broertje werd gegeven, zal behalve als eerbetoon jegens de overledene, wellicht ook begrepen kunnen worden als een conventie om de stamhouder naar de vader te vernoemen.

10. De smaak van vroege vruchten

De Bickes-exempelen zijn weliswaar heel populair geworden, maar de appreciatie ervan zal geenszins uniform geweest zijn. Er zijn ongetwijfeld lezers geweest die de vroeg-vrome kinderen vooral als curieuze fenomenen, vergelijkbaar met vroeg-intellectuele kinderen, beschouwd zullen hebben. Andere lezers zullen weliswaar met stichting en ontroering kennis genomen hebben van de troost welke de religie kinderen in doodsgevaar bood, maar de 'vroege godzaligheid' als van Jacob en Susanna zal door hen ook wel eens als een potentieel levensgevaar opgevat kunnen zijn. Immers, wie zo jong al heel vroom is, wordt blijkbaar door God spoedig tot zich genomen. Lezers bij wie deze verhalen dergelijke reflecties oproepen, zullen gehuiverd hebben, temeer

L.F. Groenendijk

wanneer ze uitgaven van de Bickes-verhalen lazen waaraan de beschrijving van voortekens (zoals de verschijning van een komeet), die in 1664 te zien waren geweest, was toegevoegd. Met andere woorden: was het wel zo raadzaam om kinderen van kleins af aan vroom op te voeden...?

Voorts hoede men zich ervoor om de Bickes-exempelen als paradigmatisch voor 'het' Nederlandse piëtisme te beschouwen. Men moet ze vooral in verband brengen met dat type piëtisme, dat - geheel in de lijn van De Swaef en Wittewrongel - de godzalige opvoeding een grote rol toekende bij de vroomheidsbevordering. Men zou dat piëtisme - dat sterk door het Engelse puritanisme was beïnvloed - als het 'pedagogische' of 'ethische' piëtisme kunnen typeren. Deze richting beoogde een reformatie van heel de kerk en heel het volk, ze was theocratisch ingesteld. Binnen het Nederlandse piëtisme kan men echter, vooral vanaf ongeveer 1670, ook een richting onderscheiden die veelmeer 'mystiek' dan 'ethisch' georiënteerd was.

Dit piëtisme was predestinatiaans en derhalve individualistisch; subjectivistisch en daarbij emotioneel op het sentimentele af, bevindelijk op het spiritualistische af, en lijdelijk op het quiëtistische af. Men was beducht voor 'aangeleerde' vroomheid en religieus activisme. "Dese zijn de vruchten van godtzalige opvoedinge en christelijke huisoeffeningen", aldus bracht Ter Steegh zijn exempelen voor het voetlicht. Welnu, daarin herkende de 'mystieke' piëtist zijn diepste 'Anliegen' niet. Men zou dit 'mystieke' piëtisme als een intern-piëtistische reactie kunnen opvatten. Overigens heeft de geschiedenis laten zien, dat het 'pedagogische' piëtisme zich gemakkelijk verzwagerde met de deugzaamheidsideologie van de achttiende-eeuwse Aufklärungs-pedagogiek.

In het 'mystieke' piëtisme van de achttiende eeuw valt de tendens te bespeuren om de ware christen liever niet als een godzalige, laat staan als een deugzaam mens, aan te duiden, maar bij voorkeur als een door Gods uitverkiezende genade krachtdadig bekeerde. In de exempelverhalen uit die richting (die in spiritueel opzicht verwant is met het Duitse *Buszkampf*-piëtisme van Spener en de bekende pedagoog Francke) staat dan ook niet het bekeerd-zijn of de 'wettische' vroomheid centraal, maar de ervaring van de wedergeboorte. De vromen uit dit piëtisme hadden hun geloofskennis als 'letterkennis' en hun vroomheid als 'eigenwillige godsdienst', als 'zelfredzaamheid', leren depreciëren. Het is veelzeggend dat de aan hen gewijde verhalen plachten aangeduid te worden als *bekeringsgeschiedenissen*, als "beschrijvingen van de weg die God met de zondaar gaat" (vgl. Van Lieburg, 1991; Groenendijk, 1993).

Deze geschiedenissen waren geen exempelen in de hier besproken zin: ze getuigden in de eerste plaats van "de vrije genade Gods". Een voorbeeld is het eerder genoemde exempel van Sara Koolbrant, een ander het exempel van Geertrui Verbroek uit Willemstad (zie Groenendijk en Van Lieburg, 1991). Dit veertienjarige meisje gaf blijk van dezelfde vroomheidsdrift als Susanna Bickes. Zij was een groot liefhebster van de kindercatechisatie en de con-

ventikels van haar vader. Ze wedijverde zelfs met hem in godsdienstijver; vader Verbroek vertrouwde haar vroomheid echter niet, hij beschouwde haar als zijnde nog 'onbegenadigd'. Dagelijks bad hij overluid om vernieuwing van haar hart. Toen ze dodelijk ziek werd, geraakte ze in een zware geestelijke crisis; nadat ze erkend had een "doemwaardige zondares" te zijn, viel haar de ervaring van de "onverdiende" redding door Christus ten deel. Haar exemplarische niet ter vrome navolging, maar tot "opwekking" van "vrome onbekeerden".

Noten

1. Dit artikel bevat de Nederlandse tekst van een lezing op het internationale symposium "Das Kind in Pietismus und Aufklärung" te Malle a.d. Saaie, 12-15 november 1997. De auteur dankt Jane Biezepl voor haar archiefonderzoek te Leiden, dr. Johan Sturm voor het kritisch-constructieve commentaar op een eerdere versie en, last but not least, dr. Fred van Lieburg, co-auteur van het boek *Voor edeler staat geschapen*, waarvan voor dit artikel uiteraard gebruik is gemaakt en waarnaar verwezen wordt voor een (hier weggelaten) gedetailleerde opgave van bronnen en literatuur.
2. Het betreft een gebedenboekje van Theophilus Neuburger. Daarvan bezit de UBVU een Nederlandse vertaling: *Dagelycx gebedeboeck, bequaem om in alle gelegentheden by yder een gebruyckt te worden*. 's-Gravenhage: Johannes Tongerlo, z.jr [sign. UBVU: XI.06650].

Literatuur

- Bekkering, H., e.a. (1989). *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*, Amsterdam: Querido.
- Blättner, F. (1965, 11. Aufl.). *Geschichte der Pädagogik*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Blok, P.J. (1916). *Geschiedenis eener Hollandsche stad, Eene Hollandsche stad onder de Republiek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. [N.B.: Hollandsche stad = Leiden]
- Dekker, R. (1995). *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Delumeau, J. (1978). *La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard.
- Goeters, W. (1911). *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig; Hinrichs.
- Greven, Ph. (1992). *Spare the Child. The Religious Roots of Punishment and the Psychological Impact of Physical Abuse*. New York; Vintage Books.

- Groenendijk, L.F. (1984). *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding*. Dordrecht: Van den Tol.
- Groenendijk, L.F. (1993). "De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse kinderen". In: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (Red.). *Leren geloven in de lage landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding*, Amsterdam: Afd. Historische Pedagogiek Vrije Universiteit.
- Groenendijk, L.F. & Lieburg, F.A. van (1991). *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbed- beschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw*. Leiden: Groen.
- Groenendijk, L.F. & Sturm, J.C. (1992). *Comenius in Nederland*. Kampen: Kok.
- Lieburg, F.A. van (1991). *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*. Kampen: De Groot Goudriaan,
- Noordegraaf, L. & Valk, G. (1988). *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middel-eeuwen*. Bergen: Octavo,
- Ziehen, W. (1940). *Das Problem der Verfrühung in der Religionspädagogik*. | Inaugural-Dissertation, Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg|.

Adres van de auteur. Dr. L.F. Groenendijk, Vakgroep Pedagogiek, Vrije Universiteit, Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam.

